

The Nature and Causes of Sepahsalar Oner's Uprising in Sultan Barkyaruq Era

Mohsen Momeni*

Abstract

Understanding the history of Iran during the Seljuk period is very important because of the presence and influence of a new role player called the Turkmen tribes. They have played an important role in the formation and fate of this government. Since the establishment of this government, the conflict between the two forms of policies about running the country led to challenges and conflicts between them. On the one hand, the Iranian bureaucrats demanded a centralized government, and on the other hand, the military and tribal chiefs and the pro-power clerics claimed the decentralization of power. The death of Nizam al-Mulk, the architect of the centralized sovereignty theory in the Seljuks, provided a good opportunity for the military to attempt to seek power, and the first victim of such an attempt was Amir Oner. The present study aimed to elucidate the nature and causes of Oner's revolt against Sultan Barkyaruq and to determine what factors influenced Oner's action. The method of this research was descriptive-analytical based on library resources. The findings of the present study indicated that Amir Oner represented a group of military officials who sought to increase their power in factions formed after King Malik Shah and Khajeh Nizam al-Mulk's death. Although Oner's did not enjoy a good fortune and fate, his uprising began to bring about major changes in the structure of the Seljuk power and sovereignty.

Introduction

The arrival of Seljuk Turkmen to Iranian territory during early 5th AH exerted a great influence on the political structure of the Iranian society. The new invaders dominated a large territory, but from the very beginning, they found that they cannot govern such a large territory. Therefore, they appointed Iranian bureaucrats to govern the territories. But, the main concern for the Iranian bureaucrats was to persuade the Seljuk Sultans to use centralized methods of government. However, Seljuk Turkmen were inclined to exercise some other methods of government which they had tried before, such as the division of the country to different parts to be ruled by different persons from among dominating Turkmen. Gradually, there appeared a wide gap between the supporters of these two methods of government. Khajeh Nizam al-Mulk Toosi in his new system of government dismissed army top officials, which in turn, brought about reactions from the army top officials

Nizam al-Mulk's death and subsequently Malik Shah's death and fights over the succession to the throne provided the army top officials with the opportunity to gain more power in the government. Oner, one of the top army officials at the later years of Malik Shah's reign attained a top rank. The most important topic that the present research aimed

* Assistant Professor, Departments History, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Iran

to investigate is the unknown aspects and reasons of Amir Oner's uprising against sultan Barkyaruq. The research sought to introduce some of the causes and reasons which lead to the the mutiny and possible outcomes and trends resulting from it in the Seljuk era. The hypothesis of the research is that the open and hidden quarrels in the Seljuk (Majd al-Mulk or Muayyied al-Mulk) bureaucratic system structure had a great role in Oner's mutiny.

Materials & Methods

The present study was conducted using the descriptive-analytical method based on main documents, evidence and resources of the Seljuk era. Taking advantage of documents and resources and comparing the available data and reports, the research shed more light on the real causes of the uprising.

Discussion of Results & Conclusions

Regarding Oner's uprising, the present study takes a few matters into consideration. First, it studies Turkmen commanders' status and their position in top ranks of government in Malik Shah's reign. Seljuk Turkmen depending on tribal power and top military officials succeeded in establishing a magnificent and powerful government in Iranian plateau. At first, Seljuks mainly depended on tribal forces and military officials, but after the formation of the government, Seljuks needed ministers to govern the territory and establish a centralized government. Hence, they gradually dismissed military officials from ranks of power. Nizam al-Mulk played a decisive role in controlling top military officials power during his term of office. His approach to power was to centralize it instead of putting it at the hands of many. In other words, actions taken by him lead to reducing aristocrats and wealthy tribal people's influence in the government structure. When the power was monopolized by him, mutual trust between the powerful elites and him was reduced to the minimum.

After the death of Nizam al-Mulk and Malik Shah, there was a quarrel over their substitution, and this provided a chance for the military officials to get the power in their own grasp. The commander Oner was one of these military commanders. The Seljuk historical documents has mentioned his name for the first time after the episodes leading to Sultan Malik Shah's death and the skirmishes between forces trying to capture Isfahan in 485 AH. Oner was one of the powerful commanders of the government. When Sultan Barkyaruq attained the power, Amir Oner became one of the most important commanders of sultan Barkyaruq. Nonetheless, in 492 AH, exactly when Sultan Barkyaruq left the capital Isfahan to suppress Arslan Argun's rebellion in Khorasan, Amir Oner started his uprising. In the present study, by studying the resources and document of this era, some reasons effective in Oner's uprising was found:

1. The policy of Majd al-Mulk, a minister of Sultan Barkyaruq, as military commanders in financial affairs which initiated the opposition of the commanders especially Oner to Majd- al Mulk. Consequently one of the Oner's purposes was to eliminate this minister.

2. The role of Muayyied al-Mulk in Oner's uprising. After the deposition of Muayyied al-Mulk as a minister in 488 AH, Barkyaruq tried to make a party of opponents and played an important role in instigating Oner.

3. Majd al- Mulk's, as the common enemy of military commanders, and Muayyied al-Mulk, as a primary target, had a great role in their union against Sultan Barkyaruq and Oner's uprising. The vacuum of power in central Iran and the absence of Sultan Barkyaruq provided Oner with the opportunity to make a background for an uprising against Sultan Barkyaruq. The uprising of Commander Oner very soon came to an end. When Oner went from Isfahan to Rey, according to one of the narratives, he was killed by three Kharazmi Turkmen. But, still according to some other narratives, he was killed by some Ismaili self-sacrificers in Muharram month of 492 AH.

Khajeh Nizam al-Mulk's death and conflicts over his substitution after Malik Shah's death, provided the military commanders with the opportunity to actively get involved in gaining the power. The Commander Oner was one of these military commanders who got a position in political divisions for power and succeeded in playing an active role in Turkan Khatun, and later on in Sultan Barkyaruq policies. Oner's increased level of ambitions led to an uprising with the conspiracy of Muayyied al-Mulk to oust of Barkyaruq. Although the uprising did not succeed, it was an indication of an era in which the main role players in politics and power gaining in the Seljuk society were the military commanders. Bureaucrats and the Seljuk sultan were disempowered. Subsequently, the role of the military commanders in the government and power structure of the Seljuk dynasty increased to a prominent level. Oner was one the escape goats in a rivalry between Khorasani or Iraqi elites. But his uprising against sultan and his collaboration with Korasani party was the beginning of an era in which the Seljuk commanders revitalized their power.

Keywords

Oner, Sultan Barkyaruq, Muayyied al-Mulk, Majd al-Mulk Blasani.

References

1. Abu al-Fida, E. I. (n.d.). *Al- Mukhtaser fi Akhbar Al-Basher*. Egypt: Bel-Tabeh Al-Hossinyh Al-maesriyeh.
2. Aghili, S. H.N. (1985). *Asar al-Wuzra*. Tehran: Antsharat Ettelaat Publication.
3. Aqsarai, M. M. (1983). *Musamert ul-Ahbar ve Mosayrt ul-Akhyar*. Tehran: Asatir Publication.
4. Al-Amin, M. (1983). *Ayan al-shia*. Beirut: Dar al-Taruf al-Matbuat.
5. Bindari Esfahani, F. A. M. (1977). *Tarikh Selsely Seljuki*. Translated by Muhammad Hossein Jalily, Tehran: Cultural Foundation Publications.
6. Fasaee, M. H. (2003). *Fars-Nama-ye Naseri*. Tehran: Amir Kabir Publication.
7. Forouzani, S. A. (2014). *The Saljuqids from Beginning to End*. Tehran: Samt Publication.
8. Ghaffari Kashani, G. A. M. (1984). *Tarikh Negarestan*. Tehran: Hafez Publication.
9. Hamadani, R F. (2007). *Jami al-Tawarikh*. Tehran: Antsharat Donya-e-Kitab.
10. Hassan Zadeh, I. (2007). Reforms and Political instability in the Seljuk Period. *Journal of Faculty of Literature and Humanities of University of Isfahan*, 2(50), 17-43.
11. Hosseini Armavi, S. J. (Ed.) (1952). *Al-Naqd (Some Examples of Usurpation in Violation of the Virtues of Rawafiz)*. Tehran: Mir Jalal al-Din Muhaddith Press.
12. Hosseini, S. A. H. (2001). *Zubdat al-Tavarikh*. Translated by Ramezan Ali Ruhollahi. Tehran: Shahsavand Publication.
13. Ibn al-Athir al-Jazari, A. A. M. S. (1996a). *Al-Kamil Fit- Tarikh*. Beirut: Dar al-Masader.
14. Ibn al-Athir al-Jazari, A. A. M. M.S. (1996b). *Al-Tarikh al Baher*. Cairo: Dar al-kotob al-Hadis.
15. Ibn Jawzi, A. F. A. R. M. (1992). *Al Montazem Fi Tarikh Al-Muluk we Al-Omam*. Beirut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah.
16. Ibn al-Wardi, Z. M. (1996). *Tarikh in al-wardi*. Lebanon: Dar al-kotob al- Ilmiyah.
17. Ibn Khaldun, A. (1989). *Tarikh Ibn Khaldun (al-Hbar)*. Translated by Abd al-Muhammad Ayati. Tehran: Publications of the Institute of Cultural Studies and Research.
18. Ighbal, A. (1959). *Wezarat dar 'ahd-e salātīn-e bozorg-e saljūqī*. Tehran: University of Tehran Publication.

19. Imad Kateb, I. M.H. I. (2004). *Tarikh Dawlat al-Seljuk*. Beirut: Dar al-Almieh.
20. Iqbal, M. (Ed.) (1954). *Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur*. Tehran: Ali Akber Almi Bookstore.
21. Jafarian R. & Kamali M. (2013). The Power Struggle in the Seljuk Government according to Zahir al-Din Neyshabouri's Seljuqnameh. *Historical Sciences Research*, 5(2), 39-58.
22. Kenarroudi, G. A. & Naeemi S. (2009). The Role of Military Commanders in the Stability and Political Instability of the Seljuk Era. *Quarterly Scientific Research journal*, 4(13), 58-75.
23. Khwandamir, G.H. (1976). *Dasturu-l Wuzra*. Tehran: Iqbal and Colleagues Company.
24. Khwandamir, G. H. (2001). *Tarikh Habib al-Siyar*. Tehran: Khayam Publication.
25. Kluzner, C. (1984). *Bureaucracy in the Seljuk Period*. Translated by Yaqub Azhand. Tehran: Amir Kabir Publication.
26. Lambton, A. K. S. (1993). *Continuity and Change in Medieval Persia*. Translated by Yaqub Azhand. Tehran: Ney Publication.
27. Lambton, A. K. S. (2002). *The Internal Structure of the Seljuk Empire*. Translated by Hassan Anousheh. Tehran: Amir Kabir Publication.
28. Mir Khvand, M. S. B. K. (1960). *Tarikh Rawdat al-Safa*. Tehran: Khayam Publication.
29. Muizzi, M. A. M. N. (1983). *Kuliyate Divan Muizzi*. Tehran: Marzban Publication.
30. Munshi Kermani, N. (1985). *Nisaim Al-Ashar Man Latayem Al-Akbar*. Tehran: Ettelaat Publication.
31. Mustawfi, H. (2015). *Tarikh Gozideh*. Tehran: Amir Kabir Publication.
32. Neishabouri, Z. (1953). *Seljuqnameh*. Tehran: Khaver Publication.
33. Peacock, A.C.S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University Press.
34. Rahmati, M. (2007). Bursuqids Family and Event of the Seljuk Period. *Journal of Historical Research*, 10(1), 111-127.
35. Sattarzadeh, M. (2013). *The Seljuqids*. Tehran: SAMT Publication.
36. Shabankarehi, M. A. M. (1984). *Majme-ul Al-Ansab*. Tehran: Antsharat Amir Kabir Publication.
37. Shear, J. (Ed.) (1988). *Siyast Nama (Siyar al-Muluk)*. Tehran: Pocket Books Company.
38. Spuler, B. (1994). *The History of Iran in the Early Islamic Period*. Translated by Javad Flatori and Maryim Mirahmadi. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
39. Tatwi Qadi A. Q. (2003). *Tarikh Alfie*. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
40. Touran, O. (2016). *Seljuk*. Translated by Parviz Zare Shahmarsi. Tabriz: Aktar Publication.
41. Yousefifar, S., & Asghari, B. (2013). Investigating the effect of socio-political base of Seljuk military rulers on political tendencies of rulers. *Journal of Economic History*, 2(1), 111-136.
42. Zaporozhets, V. M. (2012). *The Seljuks*. Hannover: European Academy of Natural Sciences.

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (علمی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و پنجم، دوره جدید، سال یازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۴)، زمستان ۱۳۹۸، صص ۷۱-۸۸
تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۹/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۷

ماهیت و چرایی شورش سپهسالاران در دوره سلطان برکیارق

محسن مومنی*

چکیده

شناخت تاریخ ایران در دوره سلجوقیان، به علت حضور و تأثیر نیروی جدیدی به نام قبایل ترکمن، از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ زیرا آنها در شکل‌گیری و سرنوشت این حکومت نقش مهمی ایفا کرده‌اند. از زمان تشکیل حکومت سلجوقیان، تعارض دو شیوه ملک‌داری موجب چالش‌ها و منازعه‌هایی میان آنها شد. از یک سو، دیوانسالاران ایرانی خواهان حکومت متمرکز بودند و از دیگر سو، امرای نظامی و رؤسای قبایل ترکمن و مدعیان قدرت، طرفدار متمرکز نبودن قدرت بودند. این مسئله تشکیل جناح‌بندی‌هایی را در ساختار قدرت حاکم باعث می‌شد. مرگ نظام‌الملک، معمار نظریه حاکمیت متمرکز در حکومت سلجوقیان، مجال مناسبی برای امرای نظامی بود تا برای کسب قدرت تلاش کنند و امیران نخستین قربانی این تلاش بود.

پژوهش حاضر در پی آن است تا ماهیت و علت‌های شورش انر علیه سلطان برکیارق را روشن کند و مشخص کند چه عواملی در اقدام انر تأثیرگذار بوده است. روش و رویکرد این پژوهش توصیفی-تحلیلی و براساس منابع کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد امیران نماینده گروهی از امرای نظامی بود که قصد داشتند در جناح‌بندی‌های پس از مرگ سلطان ملک‌شاه و خواجه نظام‌الملک وارد شوند و قدرت خود را افزایش دهند. هرچند سرنوشت و تقدیر نیکی نصیب انر نشد، شورش او سرآغاز تحولات اساسی در ساختار قدرت و حاکمیت سلجوقی شد.

واژه‌های کلیدی: شورش، انر، سلطان برکیارق، مؤیدالملک، مجدالملک بلاسانی.

* استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران momeni2003@yahoo.com

مقدمه

یعنی مجدالمُلک با مؤیدالمُلک، در شورش اُتر نقش پررنگی داشته است.

پیشینه پژوهش

درباره موضوع اُتر و شورش او در زمان برکیازق، پژوهش مستقل و جامعی صورت نگرفته است. منابعی که با موضوع حکومت سلجوقیان تألیف شده‌اند، هیچ کدام درباره این شورش بحث کامل و مستقلی ندارند. این منابع در توضیح حوادث و وقایع دوران حکومت سلطان برکیازق، به شورش امیر سپهسالاری به نام اُتر در سال ۴۹۲ق/۱۰۹۹م، تنها اشاره‌ای گذرا کرده‌اند. آن هم بدون آنکه روند و چرایی و فرجام این شورش را بررسی کرده باشند.

مقاله «اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی» تألیف اسماعیل حسن‌زاده، یکی از پژوهش‌های جدید درباره وضعیت امرای نظامی در ساختار حکومت سلجوقی است. در این مقاله، پژوهشگر فرآیند اصلاحات در دوران سه وزیر سلجوقی را تشریح کرده است و قسمتی که به پژوهش حاضر ارتباط دارد، درخور تأمل است. به اعتقاد نویسنده، رویکرد اصلاحات خواجه که از تکرر قدرت به تمرکز قدرت بود، باعث شد نیروهای قبیله‌ای و امیران به قدرت سیاسی دسترسی نداشته باشند؛ بنابراین شورش‌های متعدد شاهزادگان و ترکمانان در دوران وزارت خواجه و پس از آن را نتیجه همین سیاست خواجه می‌داند. می‌توان گفت شورش اُتر با نظریه مطرح شده در این مقاله توجیه پذیر است. امیر اُتر نیز پس از مرگ خواجه، برای کسب قدرت تلاش نافرجامی داشته است؛ چون در دوران خواجه، به امیرانی مانند او چنین فرصتی داده نشد.

مقاله دیگر با نام «تأثیر پایگاه اجتماعی سیاسی امرای نظامی سلجوقی در گرایش‌های سیاسی امرا»

در نخستین دهه‌های سده پنجم قمری/یازدهم میلادی، ورود تُرکمانان سلجوقی به سرزمین ایران، در ساختار سیاسی جامعه ایران تأثیر فراوانی بر جای نهاد. مهاجمان جدید با شکست دادن غزنویان و پس از آن آل‌بویه و تسلط بر قلمرویی گسترده، از همان آغاز دریافتند به‌تنهایی از عهده اداره این سرزمین بزرگ برنمی‌آیند؛ از این رو، دیوان‌سالارانی را که پیش از آن در تشکیلات غزنویان در خراسان و آل‌بویه در ایران مرکزی مسئولیت‌هایی داشتند، برای اداره این قلمرو برگزیدند. در اینجا، مسئله اصلی این بود که دیوان‌سالاران ایرانی در پی آن بودند سلاطین سلجوقی را در به‌کارگیری روش مُلک‌داری متمرکز با خود همراه و هم‌رأی کنند؛ اما تُرکمانان سلجوقی مایل بودند شیوه دیگری از مُلک‌داری را داشته باشند. آن شیوه هم تقسیم قلمرو بین خاندان حاکم بود که آن را قرن‌ها تجربه کرده بودند.

به تدریج، تعارض بین این دو شیوه و طرفداران آن آشکار شد. در شیوه جدید حکومت، نظام الملک طوسی امرای نظامی را از قدرت برکنار کرد. این موضوع واکنش امرای نظامی را در پی داشت؛ اما مرگ نظام‌الملک و در پی آن مرگ ملک‌شاه و نزاع‌های جانشینی، مجال درخوری در اختیار امرای نظامی قرار داد که برای به دست گرفتن مسند قدرت تکاپو کنند. اُتر، یکی از امرای نظامی اواخر حکومت ملک‌شاه، در این دوره موفق شد جایگاه رفیعی به دست آورد؛ اما مسئله‌ای که پژوهش حاضر به دنبال تحلیل آن است، علت‌ها و چرایی شورش اُتر علیه سلطان برکیازق است؟ پرسش اصلی پژوهش این است: چه عواملی در شورش امیر اُتر علیه سلطان برکیازق تأثیرگذار بود؟

فرضیه پژوهش حاضر این است که جدال و ستیز پیدا و پنهان در ساختار نظام دیوان‌سالاری سلجوقی،

حضور داشتند. این مسئله باعث نفوذ بیشتر سلاطین بر امرای نظامی می‌شد. امرایی که در خدمت سلجوقیان بودند، بیشتر غلامانی آزادشده بودند (لمبتون، ۱۳۷۲: ۲۲۰).

قدرت‌طلبی امرای نظامی در دوره ملکشاه نیز وجود داشت؛ همان گونه که مستوفی می‌نویسد: «هنگامی که قاوُرد، عموی سلطان ملکشاه، به جنگ او آمد، لشکر قاوُرد در نزدیکی کرج شکست خورد و خود او اسیر شد. لشکر سلطان ملکشاه، چون چنان دشمنی را شکست داده بودند، بر سلطان ناز می‌کردند و زیادت‌ی نان‌پاره می‌طلبیدند. روزی با وزیر، نظام‌الملک، گفتند اگر نان‌پاره ما زیادت نخواهد بود، سعادت قاوُرد باد. نظام‌الملک گفت تندی نکنید تا به سلطان عرضه دارم. شاید که خود رضای شما بجوید و حال با سلطان نمود. همان شب قاوُرد مسموم شد. بامداد که امرای پیش وزیر به تقاضا آمدند، گفت امشب با سلطان حکایتی نشایست گفت که جهت عم کوفته خاطر بود. مگر در حبس، از ضجرت زهر از نگین مکیده است و مرده. امرای لشکر از این بیم هیچ نیارستند گفتن و سر به مطاوعت نهادند» (مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۳۴).

نظام‌الملک در دوران وزارت خود، در مهار کردن قدرت امرای نظامی نقش پررنگی داشت؛ چنانکه خواجه در باب ۲۹ سیاست‌نامه، با نام آیین مجلس پادشاه، می‌نویسد: «و پادشاه را از ندیمان شایسته بهنگریزد (گریز و چاره نیست) که اگر بیشتر با بندگان نشیند ایشان را گستاخ گرداند و حشمت را زیان دارد و اگر با بزرگان و سپهسالاران و عمیدان محتشم مخالفت کنند، شکوه پادشاه را زیان دارد و در فرمان‌های او سستی کنند و دلیر شوند و بیم از میان ببرند و با وزیر در مهمات ولایت و لشکر و وجوه مال و عمارت تدبیر خصمان و مملکت در آنچه بدین ماند، واجب کند سخن گفتن و این همه آن است که از آن ملالت و اندیشه افزاید و طبع را اشکنجه

پژوهش شهرام یوسفی فر و اصغری است که در آن تلاش شده است از امرای نظامی دوره سلجوقی دسته‌بندی خوبی ارائه شود؛ همچنین براساس پایگاه اجتماعی امرای سلجوقی، گرایش‌های سیاسی آنها تحلیل شود. این مقاله امرای دوران سلجوقی را به صورت جداگانه بررسی نمی‌کند؛ اما می‌توان براساس ملاک‌های تقسیم‌بندی آن، امیران را در دسته امرای درباری ترک جای داد.

جایگاه امرای نظامی در حکومت سلجوقی تا پیش از سلطان برکیارق

ترکمانان سلجوقی با اتکا بر نیروهای ایلی و امرای نظامی، موفق شدند در فلات ایران حکومت مقتدر و بزرگی ایجاد کنند. در ابتدا، تکیه اصلی قدرت سلجوقیان به نیروهای عشیره‌ای و امرای نظامی بود؛ اما با تشکیل حکومت و نیاز سلجوقیان برای اداره این قلمرو، آنها به دیوان‌سالاران ایرانی نزدیک شدند که تجربه و سابقه اداره این سرزمین را داشتند. این گروه، دیوان‌سالارانی بودند که بهترین شیوهٔ مُلک‌داری در ایران را حکومتی متمرکز بر محوریت سلطان می‌دانستند؛ بنابراین از همان ابتدای تشکیل حکومت سلجوقیان، چالشی به نام تضاد بین تمرکز قدرت و نیروهای مرکز‌گریز ایجاد شد؛ به این معنی که: «دورهٔ اولیهٔ حکومت سلجوقی در ایران، افراد نظامی با گرایش به عدم تمرکز مشکلاتی را برای حکومت ایجاد نمودند» (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۳۱).

باید توجه کرد سلاطین نخستین و مقتدر سلجوقی، با ویژگی‌های شخصیتی خود و بهره‌گیری از وزرایی مانند کُندری و نظام‌الملک، موفق شدند مانع قدرت‌یابی امرای شوند و در تحکیم قدرت از آنها بهره‌گیرند. طغرل، آلبارسلان، ملکشاه و شخص نظام‌الملک در بسیاری از نبردها، خود به‌شخصه

(شکنجه، رخصت، اجازه) باشد، از آنکه خرد و نفس رخصت ندهد با این طایفه مزاح و گستاخی کردن، از بهر مصلحت ملک را و طبع پادشاه بهنگشاید الا از ندیم» (نظام‌الملک طوسی، ۱۳۷۷: ۱۴۷).

خواجه برای ایجاد آشتی میان قدرت‌گریز از مرکز و انحصارگرای نظامیان با دیوان‌سالاری و تبدیل آن به حکومت نظامی شمول‌گرا و با مرکزیت سلطان، تلاش خستگی‌ناپذیری انجام داد. حکومتی که در آن وزرا و امرا در مقام صاحب‌تدبیر و شمشیر در کنار یکدیگر ساختار قدرت سلجوقی را استقرار می‌بخشیدند (ر.ک: جعفریان، ۱۳۹۲: ۴۹). رویکرد اصلاحات خواجه از تکرار به تمرکز قدرت بود. این رویکرد باعث شد تمام نیروهای قبیله‌ای و امیران به قدرت سیاسی دسترسی نداشته باشند؛ به عبارت دیگر، اصلاحات به‌نوعی روند کاهنده نفوذ اعیان و اشراف قبیله‌ای را در ساختار ایجاد کرد. در پی انحصاری‌کردن قدرت، روح اعتماد متقابل نخبگان قدرت به کمترین حد ممکن تنزل یافت. شورش‌های متعدد شاهزادگان و ترکمانان در دوران وزارت خواجه و پس از آن نشان می‌دهد اصلاحات در نزدیک کردن ترکمانان به محیط ایرانی‌چندان موفق نبوده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۶: ۲۵ و ۲۶).

ابن‌اثیر در گزارشی از اوضاع منطقه عراق در سال ۵۷۴ق/۱۱۷۹م، نشان می‌دهد در پایان حکومت سلجوقیان، قدرت و نفوذ ترکمانان کاهش محسوسی یافت؛ تا جایی که تُرکمنی برای گذران زندگی ناچار گدایی می‌کرد. ابن‌اثیر می‌نویسد: «به دلیل خشکسالی شدید، تُرکمانی را دیدم که از آثار گرسنگی به مانند انسانی بود که از قبر بیرون آمده بود و از مردم گدایی می‌کرد...» (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۲ق: ۱۷۸).

این ادعا بجاست که تمام تلاش‌ها و سیاست‌های خواجه حول محور شخص خودش قرار داشت و

اخلافش سیاست‌های او را دنبال نکردند. آقسرای این موضوع را این‌گونه بیان می‌کند: «تا نظام‌الملک وزیر در حیات بود، تدارک مصالح مسلمانان بر وجهی می‌کرد که هیچ صاحب‌فتنه در گوشه نمی‌توانست سر برآوردن» (آقسرای، ۱۳۶۲: ۲۲). در ساختار حکومت سلجوقی، وزیر دومین شخص قدرتمند بود؛ زیرا او ریاست دیوان بزرگ را به عهده داشت که مرکز اجرایی دولت بود (Zaporozhets, 2012: 158).

پس از مرگ خواجه، قدرت وزرا در نفوذ قدرت امرا قرار گرفت؛ چون در دوره سلجوقی بین قدرت وزرا و قدرت نظامیان رابطه معناداری وجود داشت؛ به این معنا که مردان شمشیر در مقابل مردان قلم قرار داشتند و تا زمانی که اهل قلم قدرتمند بودند، آنها قدرت چندانی نداشتند. در جایی که قدرت وزیر رو به ضعف می‌رفت، دخالت امرای نظامی در امور سیاسی حکومت برجسته‌تر می‌شد (کنارودی، بی‌تا: ۶۳).

نقش اُنر در حوادث پس از مرگ سلطان ملک‌شاه

نخستین باری که در منابع سلجوقی نامی از امیر سپهسالار اُنر به میان می‌آید، به حوادث پس از مرگ سلطان ملک‌شاه در سال ۴۸۵ق/۱۰۹۲م و درگیری‌های مدعیان قدرت بر سر تصرف اصفهان مربوط است. تا پیش از آن، در منابع نام اُنر نیامده است. پس از مرگ سلطان ملک‌شاه و موضوع جانشینی، نام امیر اُنر در میان حوادث و وقایع این دوران به میان می‌آید. ابن‌اثیر می‌نویسد: «هنگامی که سلطان ملک‌شاه از دنیا رفت، ترکان‌خاتون مرگ او را پوشیده داشت. از بغداد حرکت کرد و جنازه سلطان را به‌همراه برد و پنهانی اموالی میان امراء پخش کرد و آنها را سوگند داد که نسبت به فرزندش محمود وفادار باشند. این امور را تاج‌الملک تصدیق داشت. خاتون، قوام‌الدوله کربوقا را که فرمانروای موصل شده بود، با انگشتری سلطان به

خطبه خواند» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۵).

ترکان خاتون با استفاده از ثروت، بسیاری از دولتمردان و فرماندهان بزرگ را به طرف خود جلب کرد. او علاوه بر یک واحد دوازده هزار نفری که خودش در اختیار داشت، با خالی کردن خزانه، مبلغ هنگفت بیست میلیون دینار زر را تقسیم کرد و افراد سپاه را به طرف خود و آرمانش کشید و به سلطنت محمود راضی کرد (ابن اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۱۳/۱۰ و ۲۱۴؛ توران، ۱۳۹۵: ۲۲۸). هنگامی که ملکشاه از دنیا رفت، ترکان خاتون کربوقا را به اصفهان فرستاد تا برکیارق را دستگیر کند. برکیارق به کمک غلامان نظامی از اصفهان گریخت و در ری به تخت پادشاهی نشست (مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۰؛ peacock, 2015: 76).

پس از مدتی، ترکان خاتون از بغداد به اصفهان رفت و پسرش محمود را که چهار سال داشت، جانشین سلطان ملکشاه کرد و در بغداد، خطبه به نام او خوانده شد. تاج‌الملک ابوالغنائم، مجدالملک قمی مدیر و پیشکار او، امیر سپهسالار آنر، بیلکابک و سرمز طرفدار ترکان خاتون بودند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۶؛ ابی‌الفداء، بی‌تا: الجزالثانی/۲۰۳)؛ اما سرانجام ترکان خاتون و برکیارق به زودی به جنگ ختم شد. در ذی‌الحجه ۴۸۵ق/ژانویه ۱۰۹۳م، لشکر ترکان خاتون و سپاهیان برکیارق در بروجرد برابر هم قرار گرفتند؛ اما سپاهیان ترکان خاتون پا به فرار گذاشتند و نزد برکیارق پناه بردند و امان خواستند. ترکان خاتون و امرای همراه او، یعنی برسق و قماج و آنر، به طرف اصفهان گریختند. قماج، امیر حاجب ملکشاه و محمود و برکیارق بود و آنر، اتابک سلطان محمود بود (حسینی، ۱۳۸۰: ۹۴ تا ۱۰۰؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۶؛ تاریخ آل سلجوق در آناطولی، ۱۳۷۷: ۵۷).

پژوهشگری دیگر می‌نویسد امیر اسپهسالار برسق کبیر همسو با فرزندان خواجه نظام‌الملک، یا

اصفهان فرستاد و او از مستحفظ قلعه خواست که فرود آید و آن را تسلیم او کند و چنان وانمود ساخت که سلطان به او دستور داده است و نیز به خلیفه المقتدی بامرالله پیام فرستاد و خواست به نام فرزندش خطبه خوانده شود. همین که نامه و پیام خلیفه به خاتون رسید، از پذیرفتن آن شرط خودداری کرد؛ ولی به او گفته شد: فرزند تو صغیر است و شرعاً ولایت او جایز نشمارد. در این باره غزالی با خاتون گفت‌وگو داشت و خاتون گفته‌های غزالی را اذعان کرد و پذیرفت و خواست او پذیرفته شد و شرط کرد نام پادشاهی و خطبه از آن پسرش محمود باشد و در رأس لشکریان و مدبر امور آنها و رعایت شهر با امیر «آنر» باشد و پیروی از دستور تاج‌الملک نماید و ترتیب کار عمال (حکام) و دریافت اموال نیز با تاج‌الملک بوده باشد. تاج‌الملک کارها در پیش روی خاتون انجام نماید. پس خطبه به نام محمود روز جمعه بیست و دوم شوال این سال ۴۸۵ق خوانده شد» (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲۱۴/۱۰؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۸: ۳۹/۴ و ۴۰).

درخور توجه است که نیشابوری در سلجوقنامه موضوع معامله ترکان خاتون با خلیفه را به گونه‌ای دیگر می‌نویسد: «ترکان خاتون بعد از وفات ملکشاه از خلیفه درخواست تا پسرش را سلطنت دهد و به نام او خطبه خواند. خلیفه اجابت نمی‌کرد و گفت، پسرش طفل است، پادشاهی را نشاید. ترکان خاتون اموال فراوان بذل و بخشش کرد و پسری از آن خلیفه به نام جعفر که مادرش مه‌ملک خاتون، دختر سلطان ملکشاه، بود که او را ترکان خاتون می‌پرورد و به مکان جدش مقتدی، ترکان او را امیرالمؤمنین خطاب می‌کردند و ملکشاه در اصفهان برای او دارالخلافه ساخته بود و خلیفه از این حال نگران بود. ترکان خاتون، جعفر را برای خلیفه فرستاد و خلیفه درخواست او را اجابت کرد و به نام پسرش محمود

به اصطلاح ابن‌اثیر الدوله النظامیه، همیشه هوادار برکیارُق ماند (رحمتی، ۱۳۹۷: ۱۱۷)؛ اما به احتمال، موضوع همراهی برسق با برکیارُق به پس از مرگ محمود بن ملک‌شاه و همراهی فرماندهان و امرای نظامی با برکیارُق مربوط باشد.

به دنبال شکست محمود در نبرد بروجرد و فرار امرای نظامی همراه ترکان‌خاتون به اصفهان، برکیارُق اصفهان را در محاصره گرفت. در این زمان، اُتر و بیلکابک و سرزمین واسطه صلح و توافق میان ترکان‌خاتون و برکیارُق شدند و توافق شد پانصد هزار دینار از میراث ملک‌شاه به برکیارُق داده شود تا از محاصره اصفهان دست بردارد. هنگامی که این پول پرداخت شد، برکیارُق به طرف همدان حرکت کرد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۶؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۴۱؛ مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۰). فعالیت و نقش امیر اُتر در این دوره افزایش پیدا کرد؛ همان گونه که ابن‌اثیر می‌نویسد، در سال ۴۸۷/ق/۱۰۹۴م ترکان‌خاتون، به احتمال اندکی پیش از مرگش، امیر اُتر را مأمور کرد فارس را از تصرف تورانشاه بیرون کند؛ اما امیر اُتر در این مأموریت موفقیتی به دست نیاورد و علت آن هم این بود که اهالی فارس از تورانشاه حمایت کردند (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵: ۲۳۹/۱۰؛ فسائی، ۱۳۸۲: ۲۳۵/۱ و ۲۳۶).

باید توجه کرد افزایش قدرت اُتر باعث شد این امیر نظامی در تمام مسائل حکومت دخالت کند؛ مانند زمانی که ترکان‌خاتون برای مقابله با برکیارُق، اسماعیل یاقوتی را از آذربایجان به سوی خود دعوت کرد و به او قول ازدواج داد. اسماعیل به اصفهان رسید و ترکان‌خاتون مقدم او را گرامی داشت و نام او را در سکه پس از نام پسر خود، محمود، نقش کرد؛ همچنین در خطبه، نام او را پس از نام محمود می‌آوردند و نزدیک بود ازدواج میان اسماعیل و ترکان‌خاتون انجام شود؛ اما جمعی از امرا، همراه امیر اُتر که تمام امور ترکان‌خاتون با او بود، از پذیرفتن این امر امتناع

کردند و تصمیم گرفتند اسماعیل را به قتل رسانند. اسماعیل با اطلاع از این موضوع، از اصفهان گریخت و به زبیده‌خاتون، خواهرش که مادر برکیارُق بود، پناهنده شد (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵: ۲۲۴/۱۰).

تُش، عموی برکیارُق، در سال ۴۸۷/ق/۱۹۰۴م از شام به طرف همدان حرکت کرد. برکیارُق که توان مقابله با او را نداشت، به طرف اصفهان رفت و برادرش محمود به استقبال او آمد؛ البته در این زمان ترکان‌خاتون از دنیا رفته بود. در زمان ورود برکیارُق به اصفهان، امیر اُتر با همراهی بیلکابک، برکیارُق را دستگیر کرد و در کوشک میدان شهر بازداشت کرد و تصمیم گرفت او را نابینا کند؛ اما در آن هنگام، محمود دچار بیماری آبله شد و امرای نظامی مصلحت دیدند تا مشخص شدن وضعیت محمود، علیه برکیارُق اقدامی نکنند؛ ولی پس از سه روز، محمود از دنیا رفت. در شوال ۴۸۷/ق/۱۰۹۴م برکیارُق نیز بیمار شد و پس از مدتی، از بیماری و مرگ نجات یافت. به دنبال این وقایع، سپاهیان و امیر اُتر به برکیارُق متمایل شدند و در زمره سپاهیان او درآمدند (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۶؛ ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵: ۲۳۴/۱۰؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۴۱؛ مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۱؛ ابی‌الفداء، بی‌تا: الجزء الثانی ۲۰۶). به این ترتیب، با مرگ محمود، امیر اُتر به یکی از ارکان اصلی حکومت برکیارُق تبدیل شد.

جایگاه و اقدامات اُتر در ابتدای حکومت برکیارُق

امیر اُتر با تسلط بر امور فلات مرکزی ایران، یکی از امرای قدرتمند برکیارُق شده بود؛ اما از سال ۴۸۷/ق/۱۰۹۴م که برکیارُق سلطان بزرگ سلجوقیان شد، دیگر اطلاع چندانی از وضعیت امیر اُتر در منابع گزارش نشده است؛ تا اینکه در سال ۴۹۲/ق/۱۰۹۹م، زمانی که سلطان برکیارُق رهسپار خراسان شد،

ملوک شبانکاره موفقیتی کسب نکرده بود؛ بنابراین، اقدام او را می‌توان تلاشی برای به دست آوردن آبرو و حیثیت نظامی دانست. او می‌خواست توانایی و لیاقت خود را به برکیارق نشان دهد؛ پس حمله به قلعه‌های اسماعیلیان در اصفهان و چپاول این قلعه‌ها بهترین و آسان‌ترین راه برای این کار بود. تصور می‌شود عامل دیگر این اقدام مسائل مالی بود. اُتر با تصرف قلعه‌های اسماعیلیه، برای رسیدن به بلندپروازی‌های خود، موفق می‌شد به منابع مالی جدیدی دست یابد. قلعه‌های اسماعیلیه، به علت موقعیت خاصی که داشتند، همواره از ذخایر آذوقه برخوردار بودند و برای محاصره‌های طولانی، گنجینه‌ای محسوب می‌شدند.

برشمردن عامل سوم نیز ممکن است؛ اما پذیرش آن به پذیرفتن این نکته بستگی دارد که اُتر هنگامی علیه اسماعیلیه به اقدام نظامی روی آورد که پیش از آن عزم خود را برای طغیان علیه برکیارق جزم کرده بود. در این دوران، در اصفهان شایعه‌هایی مبنی بر ارتباط سلطان برکیارق و وزرای او با اسماعیلیه مطرح شده بود؛ حتی در مواقعی، به استفاده برکیارق از فداییان اسماعیلی برای حذف مخالفان اشاره شده بود؛ بنابراین با پذیرفتن این پیش‌شرط، این ادعا ممکن است که اُتر با حمله به اسماعیلیه، به‌نحوی مخالفت خود را با برکیارق نشان می‌داد. برکیارق که مخالفان او را به همکاری با اسماعیلیه متهم می‌کردند. اُتر قصد داشت با این اقدام نظامی و شورش علیه سلطان، حمایت جامعه را به دست آورد.

زمینه‌های شورش اُتر

شورش و طغیان اُتر را باید جزو شورش‌های امرای تُرک قلمداد کرد؛ زیرا در منابع سلجوقی، به ریشه غلامی اُتر هیچ اشاره‌ای نشده است. تنها تتوی

حکومت تمام سرزمین فارس را به امیر اُتر واگذار کرد. اُتر حکومت تمامی سرزمین فارس را به دست آورد و می‌خواست شکست سال ۴۸۷ق/۱۰۹۴م را تلافی کند. در این زمان، در فارس شبانکاره‌ها مسلط شده بودند و از حکمران کرمان، یعنی ایرانشاه پسر قاوُرد، طلب یاری کردند. نیروهای متحد با امیر اُتر جنگیدند و اُتر از این نیروها شکست خورد و به‌ناچار، به اصفهان برگشت (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۸۱/۱۰؛ فسائی، ۱۳۸۲: ۲۳۵/۱ و ۲۳۶).

اُتر پس از بازگشت به اصفهان، به سلطان برکیارق که در آن زمان در خراسان بود، پیغام داد و از او برای رفتن به خراسان و ملحق شدن به سلطان کسب اجازه کرد؛ اما سلطان به او دستور داد در بلاد جبال بماند و امارت عراق عجم را به او داد؛ سپس به سپاهیان نامه نوشت و به آنها امر کرد از اُتر اطاعت کنند. اُتر در اصفهان اقامت گزید و از آنجا برای سرکشی به اقطاع خود، به آذربایجان رفت و دوباره برگشت. در آن هنگام، کار اسماعیلیه در اصفهان گسترش یافته بود؛ پس اُتر تصمیم گرفت به مبارزه با اسماعیلیان دست بزند و با این هدف، دژ کوهستانی اصفهان را محاصره کرد (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: الجزء السابع عشر/۵۰؛ ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۸۱/۱۰).

در بعضی از مواقع، امیرانی که از فرمان‌برداری و اطاعت خسته شده بودند، سر به طغیان برمی‌داشتند. آنها با این هدف، با حمله بر اسماعیلیان سر راه، قدرت خود را می‌آزمودند و به آنها صدمات فراوان وارد می‌کردند. اُتر در همان دورانی که اسماعیلیان مشغول تسخیر قلعه‌های اطراف اصفهان بودند، بر آنها می‌تاخت (هاجسن، ۱۳۴۶: ۱۸۰).

کسب اعتبار و آبرو عامل دیگری است که در علت اقدام اُتر علیه اسماعیلیان باید ذکر کرد. اُتر در جایگاه فرمانده نظامی، در مأموریت خود در مقابل

در تاریخ الفی، در بیان شورش اُتر، از زبان اُتر به برکیارق نوشته است: من بنده زرخرید سلطانم... (تتوی، ۱۳۸۲: ۲۵۹۴/۴). به غیر از تتوی که منبعی متأخر است، هیچ‌کدام از منابع دوره سلجوقی به جایگاه غلامی اُتر اشاره ای نکرده‌اند. به احتمال بسیار، تتوی برداشت آزدای از ابن‌اثیر داشته است؛ زیرا ابن‌اثیر می‌نویسد اُتر به سلطان برکیارق پیام داد و به او گفت مملوک و مطیع است، اگر مجدالملک را تحویل دهد... (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۸۱/۱۰).

با ورود غلامان به شکل انسجام یافته در ارکان حکومت سلجوقی و در پی آن شکل‌گیری نهاد اتابکی، عنصر غلامان نیز به نیروهای پیشین، یعنی تُرکمن‌ها و تُرک‌ها و نیروهای نظامی ایرانی ترک‌نژاد و ایرانی‌نژاد و غیره، افزود شد؛ اما سازمان غلامان، نهادی بود که مانند ابزاری کارآمد، برای تثبیت و تمرکز امور در دست شخص سلطان عمل می‌کرد. این نهاد جدید، صورت‌بندی جدیدی از تشکّل غلامان، در خدمت نظام‌های پیشین ارائه می‌کرد و در تطبیق با وضع جدید، مهم‌ترین عامل تحکیم قدرت سلجوقیان شد (ر.ک: اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۸۳/۲ تا ۲۸۸ و ۳۷۳؛ یوسفی‌فر، ۱۳۹۲: ۱۱۴).

در سال ۴۹۲ق/۱۰۹۹م، امیر اُتر علیه برکیارق شورش کرد؛ اما با کشته‌شدن اُتر در نزدیکی ساوه به دست فداییان اسماعیلی، یا به قولی دیگر غلامان خوارزمی، این شورش به سرعت به پایان رسید. حال پرسش اصلی این است که شورش اُتر چرا و چگونه شکل گرفت و عوامل مؤثر در شورش اُتر چه مسائلی بود. در پژوهش حاضر چهار عامل، در حکم زمینه‌ها و علت‌های تأثیرگذار در شورش اُتر بررسی می‌شود؛ اما ویژگی‌های شخصیتی اُتر و تأثیر احتمالی آن بر شورش او علیه سلطان برکیارق، یکی از مسائلی است که منابع دوره سلجوقی به آن اشاره نکرده‌اند.

اُتر در مقام امیری نظامی، ترقی خود را از سلسله مراتب پایین سپاه شروع کرد؛ پس در این زمان زندگی اُتر در گمنامی بود و منابع به او یا نقش او در حوادث دوران ملکشاه هیچ اشاره ای نکرده‌اند؛ اما با مرگ سلطان ملکشاه، به‌ناگاه نام امیر اُتر در روند حوادث این دوران به میان آمد و اُتر با داشتن مقام اتابکی محمودبن ملکشاه، در ساختار حکومت سلجوقی جایگاه بزرگی به دست آورد. چرخش اُتر به سمت ترکان‌خاتون، نشان‌دهنده روحیات و شخصیت این امیر نظامی است؛ زیرا در جناح‌بندی‌های قدرت پس از مرگ سلطان ملکشاه، اُتر به سمت محمود خردسال متمایل شد. این نشان می‌دهد اُتر به دنبال استفاده از جایگاه متزلزل سلطان کم‌سن سلجوقی بود و دست‌یافتن به استقلال و افزایش قدرت را در سر می‌پروراند. هرچند مرگ محمود و قدرت‌یافتن سلطان برکیارق و مجدالملک، جایگاه اُتر را تضعیف کرد و باعث شد او باز هم برای یافتن جایگاه بهتر و به‌نوعی استقلال‌طلبی بیشتر، در جبهه مخالف سلطان برکیارق قرار گیرد. این ادعا به نظر درست است که به‌لحاظ شخصیتی، امیر اُتر به مطیع‌بودن در مقابل هیچ مقامی، مگر سلطان بزرگ، تمایل نداشت.

الف: سیاست مجدالملک در قبال امرای نظامی

در ساختار قدرت سلجوقیان، تا زمان نظام‌الملک، نفوذ وزیر از نفوذ امرا بیشتر بود و در دیوان‌سالاری کشوری، عنصر نظامی نقش دومی داشت؛ اما پس از مرگ نظام‌الملک، این تعادل به هم خورد و نظامیان هر نوع قدرت مؤثر را از تشکیلات کشوری سلب کردند (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۶۳). پس از مرگ ملکشاه، امرا درصدد برآمدند در امور سلطنت مداخله کنند. آنها با تصمیم‌گیری درباره نتایج جنگ‌های خانگی شاهزادگان سلجوقی، بر اهمیت خود افزودند و با اقدامات دیوان‌سالاری که بر فزون‌خواهی‌های آنها و

منصوب شد. وزارت مجدالملک نزدیک به دو سال طول کشید و در این مدت، با همدستی زبیده‌خاتون، بر تمام امور کشور مستولی شد (اقبال، ۱۳۳۸: ۱۱۰). قدرت‌گیری مجدالملک و حذف مؤیدالملک، باعث ایجاد اختلاف بین این دو دیوان‌سالار شد و مؤیدالملک برای حذف مجدالملک از قدرت، تلاش بسیار کرد. در این تلاش‌ها، امرای نظامی و شخص‌انتر نقش مهمی ایفا کردند؛ چون سیاست‌های مجدالملک در راستای تسلط بر امرای نظامی و کاهش قدرت آنها بود. بنابراین مؤیدالملک برای حذف رقیب، انتر را به صحنه رقابت کشاند. در واقع می‌توان گفت رقابت بین دیوان‌سالاران، زمینه را برای نفوذ و افزایش قدرت امرای نظامی و شخص‌انتر فراهم کرد. اینکه چرا در این رقابت، انتر و امرایی مانند او جانب مؤیدالملک را گرفتند، پرسشی است که باید پاسخی مناسب به آن داده شود. شاید علت حمایت انتر از مؤیدالملک، در عملکرد مجدالملک و رابطه او با امرای نظامی در طول دوران وزارت نهفته باشد.

مجدالملک پیش از مقام وزارت، مقام مستوفی را عهده‌دار بود. مستوفی مقامی بود که با جمع‌آوری مالیات‌ها سروکار داشت. این فرد محاسبه دخل و خرج عمومی را در دست داشت و منتقل کردن این مسائل به سلطان از کارها و وظایف وزیر محسوب می‌شد. نظارت مستوفی بر محاسبات، باعث نفوذ چشمگیر او می‌شد و به‌نوعی، رقیب وزیر به‌شمار می‌رفت. مجدالملک در سال ۴۹۰ق/۱۰۹۷م، وزیر برکیارق شده بود. او پیش از این، در مقام مستوفی، منصب و موقعیت فخرالملک بن‌نظام‌الملک را که از سال ۴۸۸ تا ۴۹۰ق/۱۰۹۵ تا ۱۰۹۷م وزیر بود، در نفوذ خود قرار داد (رک: عماد کاتب، ۱۴۲۵ق: ۲۳۹). در این دوران، مجدالملک درگیری‌های پی‌درپی و پیوسته‌ای با امرا داشت و تلاش می‌کرد به صلاحیت خود، آنها را در

امور سلطنت نظارت داشت، مخالفت ورزیدند (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۱۱۱). اختلاف‌ها و درگیری‌های بین وزراء و دیوان‌سالاران، برای احیای قدرت امرای نظامی فرصت مناسبی فراهم کرد.

در سال ۴۸۷ق/۱۰۹۴م، سلطان برکیارق پس از درگذشت عزالملک، پسر نظام‌الملک، وزارت را به برادر او، مؤیدالملک، سپرد. نویسنده نسائم‌الاسحر، مؤیدالملک را دارای کفایت و درایت سرشاری می‌داند (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۵۲). در ماجرای شکست تئش، مؤیدالملک برای برکیارق خدمات مهمی انجام داد؛ اما پس از مدتی فخرالملک، پسر دیگر خواجه، با تقدیم هدایای ارزشمندی به برکیارق، مقام وزارت او را به دست آورد. منابع مختلف از نقش مجدالملک در تغییر وزارت سخن گفته‌اند؛ زیرا پس از شکست و قتل تئش، مجدالملک از اصفهان به ری رفت و با زبیده‌خاتون، مادر برکیارق که به مؤیدالملک نظر خوبی نداشت، متحد شد. بالاخره با رشوه‌هایی که فخرالملک به سلطان و دشمنان مؤیدالملک داد، زبیده‌خاتون و مجدالملک برکیارق را به عزل مؤیدالملک واداشتند؛ سپس در سال ۴۸۸ق/۱۰۹۵م فخرالملک، برادر بزرگتر او را که کفایت و لیاقت مؤید را نداشت، به وزارت برکیارق نشانند تا در حقیقت او وسیله اجرای مقاصد ایشان باشد. در تمام دوران وزارت فخرالملک، یعنی سال‌های ۴۸۸ تا ۴۹۰ق/۱۰۹۵ تا ۱۰۹۷م، وزیر واقعی مجدالملک بود که وزارت زبیده‌خاتون و ریاست استیفای سلطانی را داشت و فخرالملک اسمی بلامسما و صورتی بدون معنی بود (عماد کاتب، ۱۴۲۵ق: ۲۳۹؛ ابن‌جوزی، ۱۴۳۴ق: ۴۹۲).

برکیارق سرانجام در سال ۴۹۰ق/۱۰۹۷م، فخرالملک را از وزارت معزول کرد و مجدالملک را سمت صدارت داد و فخرالملک به وزارت سنجر

تسلط خود آورد (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۶۳). ابن‌جوزی با اشاره به سخت‌گیری‌های مجدالملک به امرای نظامی و اینکه این امرا علیه او شورش کردند، اظهار می‌کند: «در سال ۴۹۲ق سپاه برکیارزق شورش کرد و گفتند اطاعت نمی‌کنیم از تو مگر اینکه مستوفی را تسلیم ما کنید به خاطر روش نادرستش و اینکه ارزاق ما را پایمال کرده است» (ابن‌جوزی، ۱۴۳۴ق: ۴۹۲).

سخت‌گیری‌های مالی مجدالملک و کاهش بودجه سپاه که راهکاری برای مهار قدرت روبه‌رشد امرای نظامی بود، یکی از علت‌های اصلی شورش اُتر بود. اُتر، در مقام امیری نظامی، خواهان این بود که در ساختار قدرت سلجوقیان، قدرت و جایگاه بهتری به دست آورد. در این میان، نبود سلطانی مقتدر مانند آل‌بارسلان و ملک‌شاه و نبود وزیری مانند نظام‌الملک که در این منازعه علیه امرا کمک کند، باعث شد امرای نظامی هرگونه مانعی را از سر راه خود بردارند. اُتر نیز به همین علت، هنگام شورش علیه برکیارزق یکی از خواسته‌های خود را تسلیم مجدالملک قرارداد؛ اما برکیارزق با این خواسته مخالفت کرد. ستارزاده معتقد است اُتر نخستین امیری بود که در برابر سلطان سلجوقی و دیوان‌سالاری قید علم کرد (ستارزاده، ۱۳۹۲: ۱۰۳).

به نظر کلوزنر، مجدالملک در قتل برخی از امرای نظامی بزرگ به دست فرقه‌های باطنی (اسماعیلیان) دست داشته است. قتل برسق در سال ۴۹۰ق/۱۰۹۷م به دست باطنی‌ها، احساس دشمنی امرا ضد مجدالملک را تشدید کرد (کلوزنر، ۱۳۶۳: ۶۳). زاپروسکی می‌نویسد امیر برسق کبیر به دستور مؤیدالملک به قتل رسید؛ اما بین سپاهیان شایعه شد برسق به دستور مجدالملک به قتل رسیده است (Zaporozhets, 2012: 171). در نهایت، امرای نظامی و لشکری‌هنگامی که از کارهای مجدالملک به تنگ آمدند، با یکدیگر متفق شدند و قصد

او کردند. در این اتحاد کسانی همچون امرا، اینانج بیغو و پسران برسق کبیر حضور داشتند. در پی این ماجرا، مجدالملک به حرم سلطان گریخت؛ اما امرا بر در دربار سلطان تجمع کردند. مجدالملک به سلطان گفت مرا به آنها ده تا فتنه زیاد نشود؛ ولی برکیارزق نپذیرفت و امرا حرمت سلطان را شکستند و مجدالملک را از پیش سلطان بیرون کشیدند و پاره پاره کردند؛ پس فتنه شدت گرفت و برکیارزق از آن میان فرار کرد و به اصفهان رفت (عقیلی، ۱۳۶۴: ۲۱۷؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۰۷؛ مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۲ و ۴۴۴؛ غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ق: ۱۵۱ و ۱۵۲؛ الامین، ۱۴۰۳ق: ۳۰۰/۳).

ب: نقش مؤیدالملک در شورش اُتر

در سال ۴۸۷ق/۱۰۹۴م، برکیارزق وزارت را به مؤیدالملک بن نظام‌الملک سپرد؛ اما پس از مدتی فخرالملک، پسر دیگر خواجه، با تقدیم هدایای ارزشمند به برکیارزق مقام وزارت را به دست گرفت (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۶؛ فروزانی، ۱۳۹۳: ۱۶۷). گویا در عزل مؤیدالملک، مجدالملک قمی نقش فعالی بازی کرده بود. منشی کرمانی علت عزل مؤیدالملک را توطئه‌ای از طرف مجدالملک می‌داند (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۵۳). زمانی که مؤیدالملک از وزارت عزل شد، به فکر تلافی و انتقام افتاد. با این هدف، او با خروج از اصفهان، برای ایجاد جبهه‌بندی جدید و اتحاد مخالفان برکیارزق و مجدالملک، اقدامات و کارهای بسیاری انجام داد. سه ضلع این اتحاد، سه رکن قدرت در ساختار حکومت سلجوقی بودند.

ضلع نخست، مؤیدالملک بود که در جایگاه طبقه دیوان‌سالار و فرزند نظام‌الملک، در استحکام قدرت سلجوقیان نقش پررنگی داشت. ضلع دوم نیز سلطان محمد بن ملک‌شاه، برادر ناتنی برکیارزق، یکی از مدعیان قدرت بود که به این اتحاد پیوست. گفتنی است به علت نظام جانشینی خاصی که در حکومت سلجوقیان

هدف در فشار گذاشتن برکیارق، برای خلع مجدالملک از قدرت مطرح کرده باشد. این موضوع از آن حکایت دارد که مؤیدالملک برای حذف رقیب، از هر ابزاری استفاده کرده است.

غیبت طولانی برکیارق از مرکز ایران به علت شورش عمومی خود، آرسلان ارغون، فرصت مناسبی در اختیار مؤیدالملک قرار داد تا نقشه‌های خود را اجرا کند. حضور برکیارق در خراسان، به همراه سنجر و مجدالملک و امیرحیسی، مرکز ایران را بی دفاع کرد. در این زمان که سال ۴۹۲ق/۱۰۹۹م بود، هنگامی که امیر اُتر در مأموریت خود برای تسلط بر فارس ناموفق شد، به سلطان پیام فرستاد و اجازه خواست در خراسان به او ملحق شود؛ اما سلطان برکیارق به او دستور داد در بلاد جبال بماند. مؤیدالملک به اصفهان و نزد اُتر رفت. زمانی که آنها یک جا گرد آمدند، مؤیدالملک و دیگران اُتر را از سلطان برکیارق و غیر ترساندند. در اینجا شاید از نظر ابن‌اثیر منظور از غیر، مجدالملک باشد. این افراد دیدار اُتر را با برکیارق بزرگ شمردند و دوری از سلطان برکیارق را صلاح دانستند. این شعر از زبان مؤیدالملک است که اُتر را به شورش علیه برکیارق تشویق می‌کند:

جهان‌داری امروز میراث تست
که لشکر به پیش تو گردند جمع
(خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۷۹).

آنها به امیر اُتر مشورت دادند که با محمد در گنجه مکاتبه کند. امیر اُتر در نهایت، به مخالفت با سلطان تصمیم گرفت (راوندی، ۱۳۳۳: ۱۴۴؛ ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۸/۱۰؛ مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۱؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۸: ۵۰/۴). نیشابوری با اشاره به اینکه مؤیدالملک اُتر را علیه سلطان تحریک کرد، می‌نویسد: «مؤیدالملک، اُتر، بنده سلطان ملکشاه را بفریفت و گفت تو از محمود پسر ترکان خاتون بچه کمتری، پسر خوانده سلطان بودی

وجود داشت، برای تمام فرزندان و برادران و عموزادگان سلطان سلجوقی این امکان وجود داشت که مدعی سلطنت باشند. تلاش‌های دیوان‌سالاران ایرانی، مانند نظام‌الملک، برای تثبیت نظام جانشینی براساس وصیت، پس از مرگ ملکشاه ادامه پیدا نکرد؛ بنابراین، ظهور مدعی جدیدی در قدرت برای مقابله با برکیارق لازم بود و محمد، در مقام فرزند ملکشاه متوفی، بهترین گزینه بود.

امرای نظامی یا به اصطلاح امرای لشکر، سومین رکن از قدرت بودند که ضروری بود در این شورش، برای انتقام، حضور داشته باشد؛ از این رو بایسته می‌نمود که مؤیدالملک در اتحاد جدید علیه برکیارق و مجدالملک، این گروه و فرماندهان نظامی را با خود همراه کند. به این ترتیب، این مثلث متشکل بود از امرای نظامی همچون اُتر و دیوان‌سالاران خراسانی همچون مؤیدالملک و ضلع نهایی آن محمد محسوب می‌شد که گزینه‌ای برای رسیدن به تاج و تخت بود. حسینی می‌نویسد: «سلطان محمد وارد شدن به این جبهه متحد را به مشورت امیر اسپهسالار اُتر کرده بود و اُتر را به ملکش طمعی بود» (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۹؛ peacock, 2015: 77).

در سال ۴۸۸ق/۱۰۹۵م، مؤیدالملک در حال مکاتبه با آرسلان ارغون برای مطیع شدن در برابر سلطان برکیارق بود؛ اما پس از انتخاب فخرالملک به وزارت و عزل مؤیدالملک، آرسلان ارغون مکاتبه با برکیارق را قطع کرد و گفت: نمی‌توانم خود را به گفت و گو با مجدالملک راضی کنم (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۶۳/۱۰). اقدام آرسلان ارغون مسائل پشت پرده در درون حکومت سلجوقی را نشان می‌داد. منابع سلجوقی به علت‌های اختلاف آرسلان ارغون با مجدالملک اشاره‌ای نکرده‌اند؛ اما به احتمال، آرسلان ارغون این موضوع را بنا بر درخواست مؤیدالملک، با

بر این اساس، یکی از خواسته‌های اُتر هنگام شورش علیه برکیارق، کنارنهادن مجدالملک از صدارت بود. اُتر ده‌هزار نفر از نیروهای شجاع را گرد خود جمع کرد و از اصفهان به ری رفت و به سلطان پیام فرستاد من بنده زرخريد سلطان هستم؛ اما به شرط آنکه مجدالملک بلاسانی را که دست تعدی به سپاه و رعیت دراز کرده است، تسلیم او کند و چنانچه او را تسلیم نکند، اُتر عاصی و خارج از اطاعت سلطان است (ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۶۳/۱۰؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۸: ۵۰/۴).

در اینجا پرسشی به ذهن خطور می‌کند: آیا مخالفت امرای نظامی مانند امیر اُتر با مجدالملک علت مذهبی داشته است؟ مجدالملک و بعضی دیگر از وزرای سلجوقی شیعه‌مذهب بودند که در منابع، از این گروه با نام دیوان‌سالاران عراقی یاد شده است؛ این در حالی است که دیوان‌سالاران مخالف که بیشتر آنها فرزندان نظام‌الملک بودند و از آنها با نام دیوان‌سالاری خراسانی یاد شده است، پیرو تسنن بودند. ناگفته نماند در جناح‌بندی‌های دوره سلجوقی، بیشتر امرای سپاه از اهل تسنن بودند. پس آیا نقش مذهب و اختلافات مذهبی در دشمنی امرای نظامی با مجدالملک تأثیرگذار بوده است؟ منابع سلجوقی به نقش مذهب در اختلاف بین امرای نظامی و مجدالملک هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. حتی نویسنده‌ی النقض در پاسخ به کسی که می‌نویسد مجدالملک و ابوسعید هندوی قمی مستوفی بودند و مجدالملک تمام دستاربنان قم و آبه و کاشان را به دیوان برد، می‌گوید: مجدالملک بین شیعیان و اهل سنت هیچ‌گونه تفاوتی قائل نبود (قزوینی رازی، ۱۳۳۵: ۵۶ و ۵۷).

د: خلاء قدرت در ایران مرکزی

موضوع دوربودن سلطان برکیارق از ایران مرکزی و خلاء قدرت ناشی از این امر در مرکز ایران، یکی از علت‌هایی است که اُتر به مؤیدالملک و سلطان محمد، برای ایجاد اتحادی علیه سلطان برکیارق و

و تو را از همه فرزندان عزیزتر داشتی و امروز وقع و شکوه تو در دل‌های خاص و عام بیش از آن است که از این ملکان و از ایشان به همه هنر و فرهنگ‌ها افزونی، لشکر و رعیت همه مطیع و منقاد تواند ترا به پادشاهی نصب کنیم و چندان که یک فتح بکردی جهان ترا مسلم شود. اُتر دم این فریب خورد و غرور سودا در دماغ او آشیانه کرد و پوشی سراپرده سرخ و کتابت به نام خود بفرمود ساختن و برکیارق هنوز به خراسان بود» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۷؛ ر.ک: میرخواند، ۱۳۳۹: ۳۰۳/۴).

مؤیدالملک برای تحریک سلطان محمد نیز، موضوع رسیدن به سلطنت را مطرح کرد: «به سلطان محمد گفت: سلطنت در پی توست» (حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۹). مؤیدالملک چند سال در وزارت سلطان محمد باقی ماند و از دشمنان خود انتقام گرفت. مؤیدالملک تشنگی انتقام از مجدالملک را با تصاحب اموال او سیراب کرد (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۰۰).

ج: مجدالملک قمی؛ دشمن مشترک امرای

نظامی و مؤیدالملک

باید گواهی داد بیشتر منابعی که به شورش اُتر اشاره کرده، موضوع مخالفت سپاه و امرای نظامی با مجدالملک قمی، وزیر برکیارق، را عامل اصلی این شورش دانسته‌اند. مجدالملک، در مقام رئیس دیوان‌سالاری دربار برکیارق، اقداماتی انجام داد که باعث واکنش نظامیان و تشکیل جبهه‌ای از مخالفان علیه خودش شد. لمبتون می‌نویسد: «ظاهراً وی تلاش کرده بود تا تسلط استواری بر امرا بیابد» (لمبتون، ۱۳۸۱: ۲۵۷/۵). مجدالملک با استفاده از سخت‌گیری‌های مالی، قصد داشت امرای نظامی و سپاه را در سیطره دیوان‌سالاری قرار دهد و در منابع مختلف، این موضوع با بیانهایی مانند «طرق منافع امرا و ارکان دولت را مسدود گردانید» (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۸۰)، بازتاب یافته است.

در این دوره، نیروهای نظامی به مدعی قدرتی گرایش پیدا می‌کردند که منافع آنها را تأمین می‌کرد. این ادعا را این نکته تأیید می‌کند: در سال ۴۹۲ق/۱۰۹۹م، هنگامی که سپاهیان و امرای نظامی برکیارق شورش کردند، به سلطان پیغام دادند باید مجدالملک را تسلیم ما کنی تا به قتل برسانیم؛ وگرنه به ملازمت سلطان محمد می‌رویم:

سر از گفته ما پیچ این زمان
وگر نه پیچیم از این در عنان
بجای دگر التجا آوریم
طریق غلامی به جا آوریم
(خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۸۰).

فرجام شورش اُتر

شورش سپهسالار اُتر به سرعت به پایان رسید. اُتر هنگامی کشته شد که خود را برای مقابله با برکیارق و اتحاد با مؤیدالملک و محمد آماده می‌کرد. منابع دربارهٔ چگونگی مرگ اُتر اختلاف نظر دارند. گروهی از مورخان مانند ابن‌اثیر، ابن‌جوزی، ابن‌خلدون و تتوی مرگ اُتر را به سه نفر از ترکان خوارزمی ارتباط می‌دهند. ابن‌اثیر می‌نویسد هنگامی که اُتر علیه سلطان برکیارق شورش کرد، از اصفهان به ری آمد؛ اما در اثنای اینکه اُتر مشغول افطار بود، سه نفر از ترکان خوارزمی (به نقل از ابن‌خلدون، جزء سپاهیان اُتر بودند)، او را کشتند. اردوگاه او به هم ریخت و سپاه، خزانهٔ اُتر را غارت کردند و پراکنده شدند. خبر کشته شدن او زمانی به سلطان برکیارق رسید که او در خوار، از توابع ری، بود و از خراسان به عزم نبرد با او حرکت کرده بود. سلطان نهایت دوراندیشی را در پیکار با او و فرجام این کار داشت. مجدالملک بلاسانی از خبر کشته شدن اُتر شادمان شد (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق: الجزء السابع عشر/۵۰؛ ابن‌اثیر الجزری، ۱۳۸۵ق: ۲۸۲/۱۰؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۸: ۵۰/۴).

مجدالملک، یاری رساند. سلطان برکیارق در سال ۴۹۰ق/۱۰۹۷م برادر خود، یعنی سنجرین ملک‌شاه را حاکم خراسان کرد. شورش آرسلان‌ارغون، عموی سلطان برکیارق، باعث اختلال در امور خراسان شد؛ به همین علت برکیارق تصمیم گرفت برای سرکوب آرسلان‌ارغون که مدعی سلطنت بود، به خراسان لشکرکشی کند. در این زمان، آرسلان‌ارغون در بین خاندان حکومت طرفدارانی داشت. معزی در ابیاتی، این موضوع را بیان می‌کند:

از چغری و ملک‌شاه و البارسلان به ملک
معلوم خلق شد که چو یادگار نیست
...

شاه همه شاهان ملک ارغو که شرف یافت
از دولت او ملت پیغمبر مختار
شاهی که به جای پدر و جد و برادر
بنشست و چنین جای بدو هست سزاوار
...
ترک من حورست و از رضوان به شب بگریخته است
تا به خدمت روز و شب پیش شه ایران بود
شاه شاهان ارسلان‌ارغون که باشد تا جهان
در جهانداری به جای ارسلان سلطان بود
(معزی، ۱۳۹۳: ۱۵۹ و ۳۰۵).

معزی در بیتی و در مدح برکیارق، به شورش در عراق هنگام حضور او در خراسان برای آرام کردن آن حدود، پس از کشته شدن آرسلان‌ارغون، اشاره می‌کند: آن که کرد آهنگ جنگ و کارزار اندر عراق روز اول برد کیفر در مصاف کارزار چون خراسان اوفتاد از ظالمان در اضطراب معترف گشتند مسکینان به عجز و اضطراب ... مالش این قوم را گویی خدای دادگر کرد چندین حوادث در خراسان آشکار (معزی، ۱۳۹۳: ۳۰۷).

بود؛ پس محتمل است مجدالملک در مرگ اُتر به صورت غیرمستقیم نقش داشته است و خوشحالی مجدالملک پس از مرگ اُتر، احتمال این موضوع را بیشتر می‌کند.

یافته‌های پژوهش

دوره حاکمیت سلجوقیان بر سرزمین ایران مؤلفه‌های خاصی دارد. ورود عناصر جدید به نام تُرکمانان سلجوقی، در ساختار اجتماعی جامعه ایران، سرآغاز تحولات بسیاری بود؛ چون تُرکمانان سلجوقی شیوه‌های خاص حکومتی را نیز همراه خود آوردند که متمرکز نبودن قدرت مهم‌ترین تفاوت آن با اندیشه حاکم در سرزمین ایران بود. در این ساختار قبیله‌ای، نقش امرا و فرماندهان نظامی پررنگ بود؛ اما مشاوران و دیوان‌سالاران ایرانی سلاطین سلجوقی خواستار حکومتی متمرکز، با مرکزیت سلطان و وزیر اعظم، بودند. حکومتی که قدرت امرای نظامی نیز باید در نفوذ مرکز قرار می‌گرفت. خواجه نظام‌الملک در جایگاه معمار چنین سیاستی، سال‌ها موفق شد امرای نظامی و قبیله‌ای را از دخالت در قدرت باز دارد. به طور یقین، نظام‌الملک با اجرای سیاست متمرکزگرای خود، موفق شد این امیران را که به متمرکزگرایی گرایش نداشتند، مهار کند.

اما با مرگ نظام‌الملک و آغاز رقابت بین گروه‌های مختلف برای کسب قدرت، امرای سلجوقی نیز وارد عرصه شدند؛ پس به تدریج، قدرت امرا به اندازه‌ای افزایش یافت که رقابت‌های خراسانی‌ها با عراقی‌ها از آن تأثیر می‌گرفت؛ این گونه که هرکدام از دو گروه رقیب، برای نیل به قدرت و حذف رقیب خود، به امرای پر قدرت تمایل پیدا کردند. مرگ خواجه و نزاع‌های جانشینی پس از مرگ ملک‌شاه، فرصت را در اختیار امرای نظامی قرار داد که برای دستیابی به

برخی از منابع موضوع کشته‌شدن اُتر را به فداییان اسماعیلی ربط می‌دهند. مورخانی مانند حمدالله مستوفی، خواندمیر، ظهیرالدین نیشابوری، میرخواند و رشیدالدین فضل‌الله همدانی در اشاره به قتل اُتر، قاتلان او را فدایی اسماعیلی یا باطنی معرفی کرده‌اند. نیشابوری در حکم منبع قدیمی‌تر می‌نویسد در اوایل محرم ۴۹۲ق/۱۰۹۹م، اُتر به عزم عصیان روی به ری نهاد؛ اما در ناحیه ساوه انجیلاوند، باطنی او را کارد زد و کشته شد (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۳۷؛ همدانی، ۱۳۶۲: ۳۰۸/۲؛ مستوفی، ۱۳۹۴: ۴۴۲؛ میرخواند، ۱۳۳۹: ۳۰۲/۴؛ خواندمیر، ۱۳۵۵: ۱۷۹؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵۰۲/۲).

اینکه فداییان اسماعیلی اُتر را کشتند به چند علت پذیرفتنی‌تر است:

۱. اقدامات نظامی اُتر علیه اسماعیلیه اصفهان و تسخیر قلعه‌های آنها و قتل عام تعدادی از آنها، انگیزه لازم را برای تلافی به فداییان اسماعیلی می‌داد. فداییان اسماعیلی به طور معمول فرماندهان و امرای نظامی را که قصد داشتند به آنها آسیبی برسانند، ترور می‌کردند.

۲. سابقه اقدامات فداییان اسماعیلی علیه امرای نظامی سلجوقی که مخالف اسماعیلیان بودند، این فرضیه را ثابت می‌کند؛ چون اسماعیلیان در سال ۴۹۰ق امیربرسوق، نخستین شهنه سلجوقیان در بغداد، را کشتند. آنها در همان زمان شخصی به نام آرغش، نظامی که در ری قدرت گرفته بود و حتی قصد داشت با دختر یاقوتی، عموی برکیارزق، ازدواج کند، به قتل رساندند (ابن‌الوردی، ۱۴۱۷ق: ۱۰/۲).

۳. باتوجه به اقدامات مجدالملک در استفاده از فداییان اسماعیلی برای حذف مخالفان، احتمال ارتباط بین قاتلان اُتر با وزیر تقویت می‌شود؛ به‌ویژه اینکه درخواست اصلی اُتر از برکیارزق، تحویل مجدالملک

۵. ابن جوزی، ابی الفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، (۱۴۱۲ق)، *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم*، دراسه و تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطای، الجزء الخامس عشر السداس عشر، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۶. ابن جوزی، سبط، (۲۰۱۳م/۱۴۳۴ق)، *مراه الزمان فی تواریخ الاعیان*، الجزء، دمشق: دارالرساله العالمیه.

۷. ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۳۸)، *تاریخ ابن خلدون؛ العبر، ترجمه عبدالحمید آیتی*، ج ۴، تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۸. ابی الفداء، عمادالدین اسماعیل (بی تا)، *المختصر فی اخبار البشر*، علی تفقه السید محمد عبدالطیف الخطیب و شرکاء، الجزء الثانی، مصر: بالطبعه الحسینیه المصریه.

۹. اقبال، عباس، (۱۳۳۸)، *وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی*، تهران: دانشگاه تهران.

۱۰. اشپولر، برتولد، (۱۳۷۳)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.

۱۱. الامین، محسن، (۱۴۰۳ه.ق)، *اعیان الشیععه*، حقه و اخرجه حسن الامین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

۱۲. بنداری اصفهانی، فتح بن علی بن محمد، (۱۳۵۶)، *تاریخ سلسله سلجوقی؛ زبده النصر و نخبه العصر*، ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۱۳. *تاریخ آل سلجوق در آناتولی*، مؤلف ناشناخته، (۱۳۷۷)، مصحح نادره جلالی، تهران: میراث مکتوب.

۱۴. تتوی قاضی احمد، آصف خان قزوینی، (۱۳۸۲)، *تاریخ الفی*، مصحح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.

قدرت تکاپو کنند. امیر اُتر یکی از این فرماندهان نظامی بود که در جناح‌بندی‌های قدرت وارد شد و موفق شد در سیاست‌های ترکان‌خاتون و پس از او برکیارق، نقش فعالی بازی کند.

بلندپروازی‌های اُتر کار را به جایی رساند که با همکاری مؤیدالملک بن نظام الملک، به شورش علیه سلطان برکیارق اقدام کرد. این شورش به فرجامی منتهی نشد؛ اما از آغاز دوره ای نشان داشت که امرای نظامی بازیگر اصلی سیاست و کسب قدرت در جامعه سلجوقی بودند. دوره‌ای که قدرت دیوان سالاران و سلطان سلجوقی ساقط شد و پس از آن نقش امرای نظامی در حکومت و ساختار قدرت سلجوقی افزایش چشمگیری یافت. اُتر از قربانیان رقابت بین نخبگان خراسانی با عراقی بود؛ اما شورش او علیه سلطان و همکاری او با گروه خراسانی، سرآغاز دورانی شد که امرای سلجوقی قدرت خود را احیا کنند.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. آقسرائی، محمود بن محمد، (۱۳۶۲)، *تاریخ سلاجقه یا مسامره الاخبار و مسایره الاخیار*، به اهتمام عثمان توران، تهران: اساطیر.

۲. ابن‌الوردی، زین‌الدین عمر بن مظفر، (۱۹۹۶م/۱۴۱۷ق)، *تاریخ ابن‌الوردی*، المجلد الثانی، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۳. ابن‌اثیر الجزری، علی بن ابی‌الکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم بن عبدالواحد الشیبانی، (۱۳۸۵ق/۱۹۹۶م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارالمصادر.

۴. -----، (۱۳۸۲ق)، *التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه (بالموصل)*، تحقیق عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره: دارالکتب الحدیثه بالقاهره.

۱۵. توران، عثمان، (۱۳۹۵)، *سلجوقیان*، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تبریز: اختر.
۱۶. حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر بن علی، (۱۳۸۰)، *زبده‌التواریخ؛ اخبار امرا و پادشاهان سلجوقی*، با مقدمه محمد نورالدین و ضیالالدین بونیاتوف و محمد اقبال، مترجم رمضانعلی روح‌الهی، تهران: ایل شاهسون.
۱۷. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، (۱۳۵۵)، *دستورالوزراء*، به تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، چ ۲، تهران: شرکت نسبی اقبال و شرکاء.
۱۸. -----، (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب‌السیر*، ج ۴، تهران: خیام.
۱۹. راوندی، محمدبن علی بن سلیمان، (۱۳۳۳)، *راحة‌الصور و آیه‌السرور*، به تصحیح محمد اقبال، تهران: کتاب‌فروشی علی‌اکبر علمی.
۲۰. ستارزاده، ملیحه، (۱۳۹۲)، *سلجوقیان*، تهران: سازمان مطالعات و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲۱. شبانکاره‌ای، محمدبن علی بن محمد، (۱۳۶۳)، *مجموعه‌الانساب*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
۲۲. عقیلی، سیف‌الدین حاجی بن نظام، (۱۳۶۴)، *آثارالوزراء*، به تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی، تهران: اطلاعات.
۲۳. عماد کاتب، عمادالدین محمدبن محمدبن حامد اصفهانی، (۱۴۲۵/ق/۲۰۰۴م)، *تاریخ دوله آل سلجوق*، مصحح یحیی مراد، بیروت: دارالعلمیه.
۲۴. غفاری کاشانی، قاضی احمدبن محمد، (۱۴۰۴ق)، *تاریخ نگارستان*، به تصحیح و مقدمه آقامرتضی مدرس گیلانی، تهران: کتاب‌فروشی حافظ.
۲۵. فسائی، میرزاحسن حسینی، (۱۳۸۲)، *فارسانامه نصری*، به تصحیح منصور رستگار فسائی، ج ۱، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
۲۶. فروزانی، سیدابوالقاسم، (۱۳۹۳)، *سلجوقیان از آغاز تا فرجام*، تهران: سمت.
۲۷. قزوینی رازی، نصیرالدین ابی‌الرشید عبدالجلیل ابن ابی‌الحسین بن ابی‌الفضل، (۱۳۳۱)، *التقص؛ بعض مثالب النواصب فی تقص فضائح روافض*، به مقدمه سیدجلال‌الدین حسینی ارموی معروف به محدث، تهران: چاپ میرجلال‌الدین محدث.
۲۸. کلوزنر، کارلا، (۱۳۶۳)، *دوبانسالاری در عهد سلجوقی؛ وزارت در عهد سلجوقی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
۲۹. لمبتون، آن. کی. اس، (۱۳۷۲)، *تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نی.
۳۰. لمبتون، آن. کی. اس، (۱۳۸۱)، *ساختار درونی امپراتوری سلجوقی*، در: تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، گردآورنده جی.آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
۳۱. مستوفی، حمدالله، (۱۳۹۴)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۳۲. معزی، محمدبن عبدالملک نیشابوری، (امیرالشعرا معزی)، (۱۳۶۲)، *کلیات دیوان معزی*، با مقدمه و تصحیح ناصر هیری، تهران: مزربان.
۳۳. منشی کرمانی، ناصرالدین، (۱۳۶۴)، *نسائ‌الاسحار من لطائف‌الانخبار (در تاریخ وزراء)*، به تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارموی معروف به محدث، چ ۲، تهران: اطلاعات.
۳۴. میرخواند، میرمحمدبن سیدبره‌الدین بن خاوندشاه، (۱۳۳۹)، *تاریخ روضه‌الصفاء*، ج ۴، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
۳۵. نظام‌الملک طوسی، ابوعلی حسن بن علی، (۱۳۷۷)، *سیاستنامه؛ سیرالملوک*، به کوشش جعفر شعار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

ج. منابع لاتین

1. Zaporozhets.V.M, (2012), *the Seljuks*, Translated by K.A. Nazrerskaia, Hannover, 321pp.
2. Peacock.A.C.S, (2015), *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University press,378pp.

۳۶. نیشابوری، ظهیرالدین، (۱۳۳۲)، *سلجوقنامه*، تهران: خاور.

۳۷. هاجسن، مارشال گ. س، (۱۳۴۶)، *فرقه اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، چ ۲، تبریز: کتاب‌فروشی تهران.

۳۸. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۸۶)، *جامع‌التواریخ*، به سعی و اهتمام احمد آتش، ج ۲، تهران: دنیای کتاب.

ب. مقاله

۱. جعفریان رسول و مریم کمالی، (۱۳۶۲)، «نزاع قدرت در حکومت سلجوقی به روایت سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری»، پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۵، ش ۲، ص ۳۹ تا ۵۸.

۲. حسن زاده، اسماعیل، (پاییز ۱۳۸۶)، «اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی»، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره ۲، ش ۵۰، ص ۱۷ تا ۴۳.

۳. رحمتی، محسن، (بهار ۱۳۹۷)، «خاندان برسقی و تحولات عصر سلجوقی»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دانشگاه اصفهان، دوره جدید، س ۱۰، ش ۱ (پیاپی ۳۷)، ص ۱۱۱ تا ۱۲۷.

۴. کنارودی قربانعلی و سهیلا نعمتی، (بی‌تا)، «نقش امرای نظامی در ثبات و بی‌ثباتی سیاسی عهد سلجوقی»، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخی، س ۴، ش ۱۳، ص ۵۸ تا ۷۵.

۵. یوسفی فر شهرام و بهزاد اصغری، (بهار و تابستان ۱۳۹۲)، «بررسی تأثیر پایگاه اجتماعی سیاسی امرای نظامی سلجوقی در گرایش‌های سیاسی امرا»، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوره ۲، ش ۱، ص ۱۱۱ تا ۱۳۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی